

La identitat i els seus límits

Revista Catalana de Psicoanàlisi Vol. II/No. 2, 1985

Ramon Bassols
Josep Beà
Joan Coderch
(Barcelona)

CONCEPTE D'IDENTITAT

El sentiment d'identitat es fonamenta en la convicció que té tot subjecte de ser una entitat diferenciada que el distingeix dels altres i que li permet de ser sempre ell mateix, a través de les diverses circumstàncies i evolucions de la seva vida: «Jo sóc jo». Allò que fonamenta i dona suport a aquesta entitat peculiar i irrepetible és l'organització de les relacions d'objecte que estructura el món intern, així com la manera amb què aquesta disposició bàsica es manifesta en el desenvolupament global de l'individu i en el seu tracte total amb els objectes externs i interns.

La identitat s'origina a través de les relacions primerenques d'objecte, mitjançant els processos d'identificació projectiva i d'identificació introjectiva. Cal tenir en compte que en aquesta relació, el bebè no es limita a incorporar els diversos aspectes dels pares com a subjecte tan sols receptor, sinó que la identitat és el resultat d'una complexa interacció en la qual el bebè aporta la seva pròpia identitat originària —el seu jo primerenc, si voleu—, que és influenciada per la dels pares, alhora que influeix en la d'ells. Hi ha doncs, creiem, una identitat inèdita prèvia a la identificació, que matisa i modula la qualitat d'aquesta, així com un balanç entre la identificació projectiva i la identificació introjectiva. Tan sols quan existeix un predomini de la identificació introjectiva es produeix una identificació amb l'objecte primari i s'assoleix una autèntica identitat. Per tal que això tingui lloc, cal, a més, un predomini de les tendències libidinals sobre les destructives, de manera que allò que és incorporat s'assimili a través de l'amor i no de la destructivitat, l'enveja i l'odi. En els casos en què els protagonistes principals de la introjecció són aquests darrers sentiments, o en què la identificació projectiva governa entestadament les relacions d'objecte, no es constitueix una autèntica identitat en què es reflecteixi la fortalesa real d'un jo sostingut i nodrit pels seus bons objectes, sinó una pseudo-identitat fràgil i inestable. Aquesta és, sem-

pre, l'expressió de la patologia interna, d'unes relacions d'objecte en les quals no hi ha una autèntica comunicació, sinó tan sols una vinculació narcisista mútua, una invasió, una usurpació d'aspectes de l'altre, etc.

Personalitat i identitat són dos conceptes o termes equivalents vistos però, des de vèrtexs diferents. La personalitat ens descriu el contorn individual des de la perspectiva dels altres, que tenen, sempre, una noció de com es comporta un subjecte en els diversos moments i en les diferents circumstàncies de la seva existència. La identitat, en canvi, ens condueix a la visió interna, al sentiment i al coneixement que l'individu serveix d'ell mateix, en gran part per la intuïció inconscient que cadascú té de la vinculació o lligam dels seus objectes interns entre ells i amb el self. Gràcies a aquest tipus de coneixement o intuïció el subjecte té el sentiment que es troba organitzat amb un determinat estil, que té una història personal, que als seixanta anys, per exemple, és el mateix que d'infant jugava al pati del col·legi, i que quan pensa en aquest pati del col·legi sap que ell era ell i que els altres eren els altres. La personalitat, en canvi, es refereix a aquesta mateixa continuïtat històrica i diferenciada, però agafada des del caire extern.

El tema de la identitat és, evidentment, molt ampli. En aquest treball volem referir-nos principalment a un aspecte determinat de la identitat, els límits de la identitat. Per límits de la identitat entenem dos aspectes o fenòmens diferents d'aquesta. D'una banda, allò que la perfila, que li dona unes fronteres limitants, aptes per a fixar-la i donar-li autenticitat i estabilitat. De l'altra, per límits de la identitat ens referim a aquells moments o situacions en els quals sembla que la identitat entra en crisi, que s'esborra i desintegra, o que es troba abocada a transformacions pregonas que la conduiran a un major desenvolupament i vigor o a una deterioració i pèrdua de les seves característiques diferenciadores i de la seva autenticitat.

GÈNESI I ESTRUCTURA DE LA CONSCIÈNCIA D'IDENTITAT

Un primer intent, doncs, en el curs d'una reflexió entorn dels límits de la identitat, ens autoritza a insistir en allò que ja hem mencionat quan assajàvem de definir i conceptualitzar la identitat. És a dir, en els factors que donen lloc al fet que la identitat s'estructuri autènticament, realment, i no com una façana o aparença d'identitat. Aquesta identitat amb uns bons límits, concebuts com una pell que la defineix i la retalla sobre el fons del món extern i dels altres, alhora que la conté i evita la seva desintegració i deformació sota la pressió dels estímuls exteriors, depèn de la qualitat de les identificacions introjectives efectuades a partir de les primitives relacions d'objecte, i continuada, encara que en un nivell més perifèric, durant la resta de la vida. Aleshores podem dir que aquests límits, alhora clars, fermes i flexibles, són el resultat d'unes bones identificacions introjectives, a través de les quals el subjecte sent que el seu jo es vincula i junyeix als seus objectes interns, egosintònics, libidinalment internalitzats. En aquest cas, les idees, els pensaments, els valors i les pautes de comportament no han estat adquirits per identificacions projectives o mimètiques, sinó que són valors, idees i comportaments veritablement assimilats. En aquest cas, també, les figures parentals no són purament a fora, ni a dins només uns objectes estranys, hostils

i amenaçadors, sinó que el subjecte els ha fet seus, s'ha identificat a nivell nuclear, joic, amb llurs qualitats i funcions, i no en simula, únicament, la possessió.

TRASTORNS DE LA IDENTITAT

En la mesura en què no existeixen les bones identificacions introjectives a què ens hem estat referint, sinó que predominen les identificacions projectives controladores, evacuadores, invasores, no es desenvolupa la identitat, o es perd i menyscaba la que s'havia format. Aleshores, es porta a terme tal o tal comportament perquè l'objecte és així i el subjecte s'hi vol ficar dins, mogut per l'enveja i l'avidesa que l'inclinen a voler apoderar-se de les qualitats d'aquell, dels seus atributs, de la seva imatge, de tot allò que sent com a bo. Però això fa que, en el seu fons intern, el subjecte senti que tot allò no li pertany a ell, sinó a l'objecte, que viu en la falsedat, que aquelles capacitats i característiques que, en aparença, posseeix, no són sinó disfresses perifèriques, sense solidesa. Són per tant, les fantasies subjacents, les que determinaran la qualitat d'aquesta relació d'objecte. Això, com mostra W. R. Bion (1972), dependrà de la capacitat per a suportar les frustracions, la qual determinarà un predomini dels mecanismes evacuadoris o metabolitzadors a l'inici de les funcions simbòliques.

En el context del comportament extern i social, el que acabem de dir en el paràgraf precedent inclina a adoptar conductes basades únicament en l'adquisició, perifèrica i fugissera, de normes, valors, actituds, etc., que, en un moment determinat, són sentits com els que donen més prestigi, provoquen una sensació de superioritat, allunyen les ansietats depressives, etc. En aquests casos, en què ens adonem que el subjecte mai no ha tingut una veritable identitat, sinó que ha anat agafant la que en cada moment li ha semblat més útil, més assequible o més tranquil·litzadora, podem dir que no s'han constituït uns límits que continguin i defineixin la identitat. Aquesta falta de límits precisos fa que allò que hauria de constituir el nucli íntim de la identitat pugui ser totalment penetrat per l'entorn que el rodeja, fins al punt d'esdevenir-ne una rèplica, a través de successives deformacions i degradacions. En la literatura psicoanalítica és paradigmàtica l'obra de Melanie Klein (1955), sobre la identificació, il·lustrada amb la novel·la de Julien Green «Si jo fos tu». També és un exemple rellevant d'aquestes personalitats múltiples, l'obra d'Aldous Huxley «Dues o tres Gràcies».

El que ara hem dit no significa, ni molt menys, que hàgim de concebre la vera identitat com a forçosament encerclada dins d'uns límits rígids, impermeables, que la fixin d'una vegada per sempre. Molt al contrari, la identitat, en la mesura que és una identitat real —perquè l'altra, la que podríem considerar patològica, no és una veritable identitat, sinó una falsa identitat, una màscara d'identitat— és permeable, dinàmica, en creixement i evolució continuats. El problema radica, en tot cas, a saber discriminar quan els canvis i modificacions en el comportament d'un subjecte (o d'un pacient), són fruit del creixement, l'avanç, l'eixamplament de la identitat, i quan, d'una degradació, d'un mimetisme, d'una identificació adhesiva, de les identificacions projectives massives, etc.

Cal tenir en compte que la identitat és quelcom viu com correspon a un conjunt de relacions d'objecte, és a dir, que és dinàmica, que es deixa influenciar

per allò que la rodeja i que, alhora, influeix en tots els qui l'envolten. Això suscita una pregunta. ¿Quan podrem dir que un subjecte (o un pacient) ha adquirit una identitat prou integrada i autèntica perquè, a partir d'un moment determinat, els successius estímuls, les successives situacions ambientals i continuades relacions amb els objectes externs el portin, sempre, a efectuar identifications introjectives que siguin enriquidores i contribueixin a desenvolupar-lo autènticament? Malgrat que es tracta, evidentment, d'una qüestió molt difícil de respondre, creiem que la resposta, encara que sigui tan sols aproximada, la podem trobar en la nostra experiència psicoanalítica, en la solució al problema de quan podem dir que un pacient arriba a la fi de la seva anàlisi. La rèplica a aquest plantejament, per a nosaltres, és que el pacient assolix l'acabament de la seva anàlisi personal amb l'analista, quan l'instrument de l'«insight», l'autoanàlisi, s'ha desenrotllat prou com perquè pugui continuar ell mateix l'anàlisi, sense l'ajut de l'analista, durant la resta de la seva vida. Doncs, anàlogament, pensem que quan s'ha desenvolupat una identitat en què el diàleg entre els objectes interns i entre aquests i el self és continuat, viu, i obert a les noves experiències, aquestes seran introjectades en allò que poden tenir de positiu per a la vida i el creixement. Aquest diàleg permetrà aprofitar el que de favorable en aquests sentits hi pugui haver en qualsevol circumstància, fins i tot en aquelles fonamentalment penoses, que comporten alguna mena de sofriment o de pèrdua. En qualsevol pèrdua se n'impliquen els aspectes del self dipositats en l'objecte. També es dissol una part de la identitat a causa de les transformacions sofertes pel pas del temps, les malalties, les disfuncions corporals, etc. Cal, aleshores, procedir a una reelaboració a partir de la posició depressiva, les dificultats per a la qual dependran de com foren assolides i resoltes les ansietats depressives en la primera infantesa. Aquesta reelaboració conduirà a una nova estructuració de la identitat mutilada per la desaparició d'alguns trets d'ella mateixa, que alhora s'haurà transformat —durant les diverses etapes del curs vital, la pubertat, l'adolescència, la maduresa i la vellesa— per l'afegiment d'altres trets fins aleshores inexistents. La patologia d'aquestes etapes de l'existència es relaciona, en gran part directament amb la situació límit que s'hi presenta.

Si ens tornem a preguntar, encara, què és el que fa que una identitat arribi a estructurar-se d'aquesta manera, o que, contràriament, el subjecte no aconseguixi assolir una veritable identitat, la resposta sempre és la mateixa, que depèn de la qualitat de les identifications introjectives i del predomini d'aquestes sobre les identifications projectives. En arribar a aquest punt, ens trobem amb dos tipus de factors. Els uns fan referència al vessant constitucional, que pot donar raó del fet que en un subjecte les pulsions libidinals prevalguin sobre les agressives, o al contrari, que el jo tingui, o no tingui, des del moment del naixement, unes capacitats per a tolerar les frustracions, i procedir a dissociacions benèfiques per al seu desenvolupament, i per a incorporar sense avidesa destructiva allò que sent com a bo. Subratllem aquest últim extrem, perquè hem de tenir en compte que les introjeccions vàlides, que estimulen i augmenten les aptituds del jo, són les que es fonamenten en l'estimació, l'afecte i l'apreupament, en una paraula, les que són libidinals. En canvi, les internalitzacions adquirides envejosament, despectivament, voraçment i agressivament són introjeccions desfavora-

bles, que no sols no intensifiquen les capacitats del jo, sinó que fins i tot les danyen. Els altres factors concerneixen la trama relacional que s'estableix des del moment del naixement. Pensem que el desenvolupament imparabile de la identitat s'implanta, de fet, des de la primigènia singularitat del nadó. Cal pensar que el naixement del nen ha vingut a alterar i a modificar radicalment les identitats prèvies de la parella de pares, i que tots tres han de reconstruir, de nou, allò que ha estat modificat i canviat per l'aparició del nou ésser. Hem de recordar que la conflictivitat triangular és present des del començament (Eulàlia Torras 1980). D'altra banda, fins que aquesta reconstrucció no s'hagi assolit, els pares no estaran en condicions de tenir nous fills, ni el nen d'identificar-se amb els germans.

Hem dit abans que la identitat autèntica és permeable, oberta a les influències canviants i repetides del món extern, susceptible d'embeure's de noves experiències que promouran modificacions i nous desenrotllaments. Això ho sabem, al capdavant, per l'anàlisi, ja que aquesta és, precisament, una experiència que origina una evolució positiva, un acreixement de la identitat. També ens trobem, en l'anàlisi, davant d'identitats rígides, que no es mouen, que no canvien, i ens cal remoure situacions d'ansietat per tal que es comencin a produir identificacions introjectives i s'esdevingui un canvi, a través del que és projectat i posteriorment reintrojectat en la relació amb l'analista. Això que té lloc en l'anàlisi també pot ocórrer, dins d'uns altres paràmetres, en el transcurs de tota la vida. En cada etapa de llur existència, els subjectes poden anar canviant. Sobre una estructura primerenca de base o matriu originària, es van integrant nous tipus de funcions i noves pautes de relació amb els objectes externs i interns. Ara bé, sembla que existeixen moments en què aquesta identitat és més permeable, tal vegada perquè les mateixes situacions a què el subjecte s'enfronta tenen unes possibilitats d'impacte més poderoses, un geni de penetració més incisiu i esmolat. Això últim és el que succeeix en el cas d'aquesta nova experiència que és l'anàlisi, que fa que una entitat fins aleshores encerclada en un moviment repetitiu i estèril, comenci a obrir-se a vivències fins aleshores insòlites, a ser apte per a assumir i internalitzar unes noves aptituds, uns altres coneixements i formes de relació que permeten una evolució fins aquell moment bloquejada.

IDENTITAT INDIVIDUAL O COLLECTIVA

Els processos de creixement de la persona sembla que no són pas aliens a aquests moments de major permeabilitat, de més gran disponibilitat per a una nova organització de la trama relacional. Les situacions de crisi de la pubertat, l'adolescència, la menopausa, l'andropausa, la vellesa, etc., així ho posen de manifest. També és evident que el context social i cultural en el qual els subjectes es mouen té molt a veure amb les transformacions de la identitat que sobrevenen al llarg dels anys, c, a vegades, en períodes relativament curts de la vida. Això ens mena a considerar la importància de les pressions, demandes i expectatives que provenen de l'entorn social en què es mou el subjecte, i que, d'una manera o altra, influeixen en la identitat d'aquest, el qual, a la vegada, també contribueix, poc o molt, a matisar el nucli social i comunitari en què es troba inserit. L'assumpte és molt complex i requereix una acurada consideració. Fins a cert punt, es tracta

d'una conceptualització de la identitat com a estructura mental fonamentada en un conjunt de relacions d'objecte, entre elles i amb el self, com a resultat de les successives identificacions projectives versus la identitat com a adaptació, per part de cadascú, d'allò que la societat diu que hom és.

En el seu text «La psicologia de les masses» (1921), Freud inicià un treball fecund per a l'estudi de les relacions entre identitat individual i col·lectiva. Per a alguns autors com Erikson (1971), la identitat és imposada per la societat, com un paper social. Lichtenstein (1977), que s'ha ocupat molt extensament del tema de la identitat, remet aquest tipus d'imposició a les primeres relacions del nen amb la mare. Exposarem algunes de les idees essencials de Lichtenstein sobre aquesta qüestió, ja que les creiem de gran interès, tant pel seu valor intrínsec com per la ressonància que han adquirit en la literatura entorn d'aquest punt.

Per a Lichtenstein, el problema de l'objecte primari es relaciona amb tot el problema filosòfic inaugurat per Descartes: *res extensa* i *res cogitans*. Considera que el concepte d'identitat serveix per a ajuntar o unir l'extern amb l'intern, és a dir, la *res extensa* amb la *res cogitans*. Per a aclarir la seva idea, parla de la concepció de l'«Umwelt» de von Uexküll, que, literalment, significaria «medi ambient», malgrat que pensem que «món circumdant» o «envoltant» en dóna una idea més exacta. Creu que el concepte d'identificació —sentiment inconscient d'arribar a ser, totalment o parcialment, el mateix que una altra persona— no és adequat per a explicar la individuació o identitat. Pensa que li és més útil la noció d'«Umwelt», que pot ser definit no com un medi extern, sinó com un ordre d'experiències dins de les quals determinades identitats arriben a ser reconegudes. Així, l'«Umwelt» de l'ésser viu delinea i perfila la seva identitat. En aquest sentit, ja no es pot distingir, cartesianament, entre el dins i el fora, entre la *res cogitans* i la *res extensa*. Des d'aquest punt de vista, segons la nostra opinió, el bebè formaria part inextricable d'aquest «Umwelt» que, per tant, ja no seria un fora, sinó que es tractaria d'una organització de la qual ell és part inextricable.

En contraposició, el concepte d'identificació implica la juxtaposició cartesiana subjecte-objecte, amb la qual cosa creu Lichtenstein que més aviat s'enfosqueix que no pas s'aclareix la noció d'identitat. Contràriament, l'«Umwelt» a què ens hem estat referint seria, per al nadó, la unitat mare-bebè, unitat que és la que permet la futura consecució de la identitat en el nen. En aquesta unitat mare-bebè, no ens trobem davant de cap distinció subjecte-objecte, sinó d'un univers harmònicament arranjat. Això, a nosaltres, ens suggereix la idea que existeix una identitat humana que és més àmplia que els límits de la pell, tant en el nen com en l'adult, que és l'«Umwelt», el qual no sols és fora, sinó, també, en el mateix interior de l'ésser. En aquest sentit, mare i nadó formen una unitat que, posteriorment, s'obre perquè el nen pugui assolir la seva pròpia i madura identitat. Ara bé, Lichtenstein creu que encara que el nadó humà té unes potencialitats infinites de desenvolupament, l'agullonament específic de combinacions que sorgeixen de la mare individual posa en marxa una forma concreta de ser, és a dir, un estil d'identitat.

Així, doncs, el pensament de Lichtenstein presenta alguns punts de contacte amb les idees que hem exposat quant a la formació de la identitat a partir de la matriu primigènia i a través de la identificació introjectiva. Ens interessa assenyalar, però, que en difereix, entre altres aspectes, per l'èmfasi amb què subratlla

la imposició al bebè, per part de la mare, d'un esquema temàtic d'identitat. I diem que ens interessa, perquè aquesta visió sobre la formació de la identitat ens mena persuasivament a considerar les implicacions que sobre la identitat tenen les pressions i demandes socials durant tota la resta de l'existència. Per a aprofundir una mica aquestes interaccions individu-societat, amb llurs conseqüències sobre la identitat, ens caldrà fer una breu incursió en alguns aspectes de la psicologia social.

A fi d'ampliar la nostra perspectiva respecte a l'impacte de la societat sobre la identitat de cada subjecte, resulta molt útil tenir en compte les nocions de situació, paper i expectativa. La situació és el lloc, funció o càrrec que hom ocupa dins d'un grup social. En la nostra cultura, classifiquem les persones d'acord amb llur sexe, estat, professió, nacionalitat, etc. Cadascuna d'aquestes situacions porta aparellats alguns drets i deures, i cada situació es caracteritza per un tipus de conducta que li és propi. Algunes situacions com les que acabem d'enumerar, s'ocupen durant llargs períodes de temps i intervenen decididament en l'afaiçonament de la nostra conducta. Moltes d'altres situacions són relativament parcials o temporals, com per exemple ser membre d'una societat musical, assistir a una conferència, participar en una reunió social, etc. Mentre el subjecte es troba en una d'aquestes situacions limitades ha de cenyir-se a determinades pautes de comportament, però en el moment en què entra en una altra situació, se li apliquen unes noves normes. Cal distingir, també, entre situacions adscrites i situacions adquirides. Les primeres són imposades o atorgades per la societat a través de característiques, independents de les accions o assoliments del subjecte. D'altres situacions són aconseguïdes mitjançant l'actuació de cadascú. Cada individu ocupa diferents situacions, ja sigui simultàniament, ja sigui successivament. Per regla general, aquestes situacions, que requereixen conductes diverses, tendeixen a ser congruents, és a dir, a tolerar-se mútuament. Habitualment, també, el subjecte és capaç d'escollir situacions que no són incompatibles en allò que elles li demanen, i pot ordenar les seves activitats a fi de complir harmònicament amb totes elles a la vegada. Però, de vegades, les conductes requerides per les diverses situacions entren en conflicte, la qual cosa pot produir greus pertorbacions en la identitat del subjecte.

Per tot el que acabem de dir, ja es veu clar que al costat de cada situació apareix un paper més o menys definit. Per paper ha d'entendre's el conjunt de normes i regles de comportament que la societat adscriu i imposa a aquells qui ocupen una situació definida. Així, en la situació de mare correspon complir un definit conjunt de pautes de comportament respecte al nen, amb variacions importants segons la cultura en què la mare es troba. Un punt important a tenir en compte és que les regles per a acomplir un paper inclouen no tan sols un complex de pautes de conducta sinó també, en moltes avinenteses, el to emocional que ha de modular aquest comportament. Per tant, no sols correspon al paper de mare tenir cura del nen, alimentar-lo, i satisfer les seves necessitats, sinó, a més, fer-ho amb un acompanyament emocional d'afecte, tendresa, donació, etc. Si una mare té cura material del seu fill, però sense aquest seguit de sentiments, hom consideraria que no compleix totalment el seu paper. Ara, en aquest cas, podem dir que realment és així.

Un altre punt complica la qüestió, i és el de les expectatives socials entorn de l'observança del paper. La societat assigna un paper concret a aquell qui pos-

seeix una particular situació, però, en moltes ocasions no espera que el subjecte portarà a terme el paper assignat, sinó que se n'apartarà en major o menor grau. És a dir, hi ha l'expectativa que el subjecte es desviarà del paper assignat. El paper dels estudiants, per exemple, és el d'aprendre adequadament les matèries que tenen assenyalades, però la societat no espera que ho facin per ells mateixos, i per això té estatuit un complicat sistema de proves i exàmens. Pertany al paper del metge no sols utilitzar els mitjans tècnics de què disposa per a guarir el seu pacient, sinó fer-ho amb vocació, interès, esforç i dedicació, però, en molts casos, el malalt té l'expectativa que el metge es limitarà a accomplir el seu paper mutiladament, és a dir, d'una manera rutinària, freda i displicent, cercant, tan sols, com sortir del pas més fàcilment i còmodament. El desfasament entre el paper i l'expectativa no sols genera un clima de desconfiança social, sinó que arriba a incidir fortament sobre la identitat, fins al punt, en moltes ocasions, de provocar una deformació i degradació d'aquesta.

Per tant, ens trobem amb la forta pressió que, sobre la identitat de cadascú, exerceix el paper que li atribueix la societat, la qual cosa fa que alguns pensadors arribin a fusionar totalment els conceptes de paper i identitat. Nosaltres no ho creiem així, però sí que pensem que el pes del paper i de l'expectativa són prou importants per a arribar a influir, de manera decisiva, en posteriors modificacions, tant en el sentit de major creixement i maduració, com en el d'alteració, distorsió i degradació de la identitat estructurada a través de la trama relacional amb els primers objectes. Des de la perspectiva psicoanalítica, podem entendre això com a conseqüència de la identificació projectiva de bons o mals objectes, de manera que el destinatari d'aquestes projeccions sofreix un impacte, positiu o negatiu en la seva personalitat, en fer-se dipositari dels objectes i parts del self projectats.

El que acabem de dir ens ajuda a tenir en compte que la identificació amb uns determinats ideals i valors de tipus cultural, social, polític, etc., és el que determina l'esforç constant i dinàmic per a mantenir una identitat peculiar, la qual podem dir que s'inclou en el context d'uns objectius i finalitats a servir en l'àmbit professional, social, matrimonial, cívic, religiós, humanitari o el que sigui. Ara bé, aquesta identitat, que pot haver anat adquirint unes característiques constructives de fidelitat a uns objectius, d'estima a unes funcions, de lliurament a unes idees, de sol·licitud envers els altres, d'estima a un mateix mitjançant una vinculació amorosa amb els objectes interns, etc., finalment pot deteriorar-se progressivament pel fet de trobar-se desfasada en front de les expectatives socials, de manera que el subjecte pot anar perdent la seva identitat i canviar-la per una altra de degradada, adaptada a unes característiques predominantment paranoïdes i conformada a les exigències i pressions que incideixen sobre ella.

IDENTITAT I SUPER-JO

Les qüestions plantejades ens menen a fer unes breus consideracions sobre la identitat i el super-jo. La pregunta que es presenta és la de si el super-jo queda, o no, inclòs dins de la identitat, en el qual cas hauríem de concebre aquesta com a fonamentalment constituïda pel conjunt de pautes, normes, estils, objectius i

valors propis del super-jo, és a dir, adquirits mitjançant la internalització inconscient de les imatges idealitzades dels pares, amb els objectius, manaments i obligacions i aspiracions corresponents a aquelles. En tal cas, la identitat seria, més aviat, un fi al qual ens dirigiríem forçosament. Més que un «jo sóc així», seria un «jo haig de ser així». Creiem, per tant, que no ha de ser confosa la veritable identitat amb el super-jo. Això és quelcom molt important a tenir en compte en l'anàlisi, ja que, en cas contrari, és possible de confondre la seva finalitat, o sigui, la formació i desenvolupament d'una identitat personal i autònoma amb una falsa identitat per identificació amb la figura de l'analista, els seus valors, les seves conviccions i creences, etc. La diferència entre el super-jo i la identitat resideix en el fet que el primer brota de fons inconscients. Cal tenir en compte que «la identitat superjoica» no és una manera de ser, de viure lliurement la pròpia personalitat, de trobar el camí de la pròpia peculiaritat individual, sinó un model al qual obligatòriament ens hem de cenyir. La identitat, al contrari, tal com nosaltres la veiem, s'inicia, es desenvolupa i estabilitza més joicament, amb més llibertat, i com a fruit final de l'elecció d'uns valors simbòlics, d'una cultura, sense el caràcter més compulsiu propi del super-jo. En aquest, l'individu sent la seva autoestima, el seu sentiment de plenitud i el seu complet desenrotllament lligats a la consecució de determinats objectius, però no té la capacitat de modificar, segons les seves pròpies experiències, els valors i ideals que guien el seu comportament i la seva manera d'inserir-se en el món en què viu.

CONFUSIÓ I RIGIDESA VERSUS INTEGRACIÓ

Aquestes diferències entre l'autèntica identitat tal com nosaltres la concebem, i la identitat confosa amb el super-jo s'inicien amb les primeres relacions d'objecte, malgrat que després es vagin desenvolupant i aprofundint en el curs de l'existència. Així, des d'un primer moment, el subjecte ha de lluitar per afirmar una identitat joicament conformada enfront de la societat, que, com hem dit abans, tracta d'imposar una identitat col·lectiva adscrita a uns valors que el subjecte no ha escollit voluntàriament, sinó que li han estat assignats en virtut de pertànyer a una determinada cultura, i/o a una determinada classe social. Per tant, podem contraposar la identitat personal, com a funció simbòlica desenvolupada joicament, a la identitat grupal, en la qual predominen elements superjoics, ideals del jo, etc., compartits col·lectivament. A vegades, el subjecte pot arribar a assumir els ideals que la societat li ofereix, i arribar a sentir-se totalment identificat amb un tipus d'identitat determinada corresponent a les expectatives pròpies de la posició que ocupa i del paper que li pertoca. Altres vegades, aquesta identitat que la societat li imposa, el subjecte la sent com a falsa, i haver d'acceptar-la suposa una veritable degradació dels seus propis valors i de l'ideal del jo, una traïció a allò que hom viu profundament com a autèntic i veritable en el fons d'ell mateix.

Creiem que la capacitat per a estructurar una identitat flexible, oberta a noves experiències i permeable a totes les influències que incideixin sobre ella, de manera que tingui la capacitat de modificar-se adequadament i sostenir un desenvolupament continuat al llarg de la seva vida, depèn del tipus d'internalitzacions

que hom ha portat a terme en la primera infantesa. Els objectes incorporats poden tenir una qualitat ofegadora, quan queden poc vinculats al jo, quan romanen com a objectes enquistats dels quals emanen ordres, prohibicions, i exigeixen de ser imitats en tot, i forcen el jo a conformar-se en completa submissió a llurs decrets. En aquests casos, es presenta una similar situació en relació amb els valors. Es tracta d'uns valors rígidament internalitzats i instal·lats, que hom ha de servir d'una manera inflexible, a despit que les circumstàncies puguin canviar, que apareguin nous elements de judici i confrontació, sense que sembli comptar l'autonomia de pensament i capacitat d'apreciació pròpia. Aleshores és quan trobem subjectes amb una identitat com solidificada, impermeable a noves experiències, porfidiosament aferrada a allò que adquiriren en la infantesa. Creiem que aquest tipus d'identitat —que, en realitat, és una falsa identitat— es troba quan s'han internalitzat els continguts concrets com a objectius i ideals que cal servir i als quals hom s'ha de dirigir, és a dir, com a idees esquemàtiques i valors totalment adscrits a unes pautes determinades d'actuació o de relació. Per a mostrar un exemple, es pot dir que això succeeix quan l'infant ha internalitzat la veritat fixant-la en determinats continguts, o quan hom està convençut que la paternitat o la maternitat consisteix en aquesta o aquella manera determinada de comportar-se amb els fills, etc. En aquests casos, el subjecte es troba reduït a mantenir per sempre, al llarg de la seva vida, aquelles veritats reverenciades, i a desenvolupar aquesta o aquella classe de comportament, malgrat que les circumstàncies li ofereixin ocasions sobrerres per a poder modificar i reestructurar l'antic sistema de valors, i assumir noves vivències i formes de relació. La clau d'aquesta qüestió resideix en el fet que, per tal que sigui possible la permeabilitat, l'evolució adequada segons el moment, i l'assimilació de tot allò que de nou aporta la vida, cal que allò que l'infant internalitzi no siguin continguts concrets, idees objectivades, etc., sinó funcions i símbols. Així, seguint l'exemple anterior, no és tal o tal veritat el que convé incorporar, sinó l'amor a la veritat, a la recerca de la veritat, l'honestedat enfront de la veritat; o bé, no tal o tal manera de comportar-se els pares respecte als fills, sinó la funció de la paternitat i la maternitat, la capacitat de ser pare i mare, de fer que els fills creixin, de nodrir-los. En aquest cas, el subjecte no se sentirà constret, per tal de no traïr als pares o el seu ideal del jo, a seguir inevitablement una única veritat, aquella que li fou ensenyada, sinó que tindrà la capacitat de perseguir la veritat allà on es trobi, d'estimar-la i restar-li fidel com a homenatge a uns pares que li han inculcat aquest amor a la veritat, a despit que ells hagin cregut descobrir-la en un altre cantó. Així mateix, malgrat les deficiències que poden existir en la personalitat dels pares, el nen pot incorporar la funció de ser pare i mare, de procrear, de donar vida, i la pot desenrotllar i fer créixer pel seu compte, sense quedar fixat en les limitacions, dificultats i mancances pròpies de llurs peculiaritats. Allò essencial, doncs, per a entendre la possibilitat que la identitat sigui, o no, permeable, flexible, modificable i oberta a la vida radica a distingir entre la internalització de continguts i la internalització de funcions simbòliques. Pensem i estem convençuts que aquesta aptitud per a incorporar funcions simbòliques representa l'eix mestre entorn del qual es desenvolupa l'autèntica identitat. La possibilitat de fer front a les pressions socials i conservar una identitat individual adquirida joicament, també depèn de fins a quin punt allò que ha estat internalitzat són fun-

cions, la qual cosa permet sempre una solidesa en les pròpies actituds, una coherència en la trama de valors, fites i objectius a assolir, i una línia directriu que assenyala el camí a seguir, al marge de les formes espúries d'identitat que es volen imposar des de l'exterior.

Això ens permet comprendre com es pot estructurar una identitat que, encara que penetrable i sensible als esdeveniments pugui mantenir-se sempre fidel a ella mateixa, malgrat les pressions socials, les circumstàncies diverses i les expectatives contràries al desenvolupament dels valors i objectius joicament assumits. Dit d'una altra manera, una identitat capaç de no ser danyada pels canvis superficials externs. Aquesta possibilitat depèn de si la introjecció s'ha fet d'una manera fonamentada, amb uns objectes bons internalitzats adequadament sota l'influx de l'amor, però en la qual incorporació el que predomina no són els continguts, sinó les funcions d'aquests objectes. Però si han abundat més els aspectes mimètics, la identificació envejosa dirigida a apoderar-se de les qualitats i possessions de l'objecte, aleshores ocorre que el ciment amb què s'ha forjat la identitat és un ciment barrejat amb sorra, la sorra de l'odi i de l'enveja, sense fortalesa per a resistir els embats externs i interns. És a dir, si el que s'ha internalitzat són, principalment, els continguts dels objectes en lloc de llurs funcions, la identitat restarà rígida, sense la flexibilitat necessària per a adaptar-se i obrir-se a noves perspectives, possibilitats i horitzons.

Per altra banda cal diferenciar aquesta aptesa per a l'evolució permanent, d'aquells moviments socials o culturals en què molts subjectes experimenten un enderrocament de llur identitat, com si les estructures relacionals de llur món intern s'haguessin dissolt totalment, colpides per certes formes mimètiques d'un tipus d'imatges, de valors, de pautes de comportament, etc., que pressionen des de l'exterior. Alguns dels actuals moviments denominats «contra...» són d'aquesta classe, perquè no s'orienten segons el bon criteri amb què s'ha d'estructurar la identitat, és a dir, a través de l'adquisició d'uns elements simbòlics que fan possible l'autonomia del subjecte i que aquest es reconegui diferent de la generació precedent, partint d'una base i d'unes internalitzacions sòlides. Contràriament els tals moviments es munten sobre el no-res a través d'una ruptura marcada per la negació i l'odi a tot el que s'ha rebut, reaccions de rebuig amb les quals no es construeix una veritable identitat. S'ha de diferenciar la recerca d'un eixamplament i d'una expansió de la identitat mitjançant la utilització de les funcions incorporades, de l'atac a tot allò que representa el món dels pares, impulsat per l'odi a l'objecte primari.

Existeixen doncs situacions que podem considerar límit per la identitat i que en definitiva posen a prova si es tracta d'una veritable identitat sòlidament establerta o d'una falsa identitat mimètica i basada principalment en l'expoliació de l'objecte. Entre elles hem de tenir especialment en compte les circumstàncies que plantegen la necessitat de discriminar entre uns objectius formals, concrets i invariables i uns altres que permetin veritablement expressar les aptituds per al desenvolupament, la relació i la integració, així com aquelles que reclamen la capacitat de distingir les transformacions fonamentades en el desplegament d'allò que s'ha rebut dels objectes i que en un moment determinat pot començar a fructificar, d'aquelles ruptures impulsades per l'odi a l'objecte. A aquestes situacions límit hem d'afegir-n'hi una altra que és presentà, a vegades d'una manera urgent

i dramàtica, i, altres cops, de manera insidiosa, lenta i esmorteïda. Ens referim a les situacions de dol, ja sigui per una pèrdua externa, ja sigui per una frustració interna o personal, com per exemple la desaparició de la infantesa i la joventut, el malguany de la salut, o la mutilació d'una part del propi cos.

MATERIAL CLÍNIC

Il·lustrarem alguns aspectes de la falsa identitat, mitjançant uns fragments de l'anàlisi d'una pacient, A. B., una personalitat pseudo-madura. Ens centrarem, exclusivament, en aquelles qüestions que tenen una relació més franca amb el tema d'aquest treball, bàsicament en la seva estructura narcisista, mantinguda gràcies a l'ús massiu dels mecanismes d'identificació projectiva.

A. B. és una persona del sexe femení, que inicià la seva anàlisi a l'edat mitjana de la vida. Es tractava d'una brillant professional, molt estimada i valorada pels seus companys de treball i per les seves amistats. Les seves tasques professionals tenien a veure amb l'atenció i la dedicació a persones necessitades. La seva vida social, malgrat tot, restava molt reduïda a causa de la presència d'un símptoma, que arrossegava des de feia anys. Tenia una por intensa que li entrarien, de sobte, unes ganes irresistibles d'orinar i que, com que no es podria aguantar, s'orinaria a sobre. Per aquest motiu limitava molt les seves activitats socials. Assistia a escasses reunions, fora de les que podia celebrar a la seva oficina o a la seva llar, o d'aquelles en les quals es podia despistar fàcilment per a anar al lavabo. Havia estat visitada per diferents uròlegs i internistes, perquè sempre havia considerat les seves molèsties com d'origen orgànic, i només després de múltiples tractaments farmacològics i a causa del fet que li ho aconsellaren reiteradament, es decidí a iniciar una anàlisi, cosa que féu amb moltes reticències. Es considerava una persona molt normal des del punt de vista psíquic, sense cap mena de sofriment intern, llevat del que li originava el símptoma esmentat, si bé durant el procés analític anà adquirint consciència dels seus conflictes i de la inautenticitat de la seva vida. Un dia es despertà exclamant: «Tota la vida fent comèdia... sóc una imitació!...»

Li era pràcticament impossible contactar amb les parts necessitades i imma-dures del self, que eren evacuades al seu entorn. S'envoltava de les persones que depenien d'ella, que l'admiraven, i la seva mateixa tasca professional li permetia d'establir una mena de relacions, en les quals es podia identificar amb la mare que dona, i alhora sentia que era l'altra la que tenia la necessitat. Sols li era possible preservar aquest precari equilibri personal amb un fort control del seu món intern i extern. El símptoma, que presentava diversos significats a diferents nivells, expressava també el temor de la pèrdua del control, temor que de sobte es manifestessin els seus aspectes infantils i bruts, la nena enurètica no contenidora.

La gran dificultat de sentir-se dependent d'un bon objecte i de no poder-lo introjectar, fou un dels esculls més persistents en el curs de l'anàlisi. L'evitació de la dependència del pit i el desig d'autoalimentar-se són també palesos en el primer somni que explicà que havia tingut durant l'anàlisi, just durant el segon cap de setmana, en moments en què se sentia molt deprimida. Era com un malson. «Era a casa meua, no distingia clarament amb quins familiars. Menjaven

mandonguilles de carn humana, mig crues. Algú deia que no les agafessin del nas, a causa del mal gust.» En aquest somni es pot observar el doble moviment, continuar amb els jocs infantils, nodrint-se amb els productes del propi cos, amb les consegüents confusions zonals, i d'altra banda el sentiment de descens d'aquests procediments, representat per l'advertència d'un dels familiars.

Alguna vegada, la por d'orinar-se al divan li havia impedit venir a la sessió. En una ocasió en què això succeí, el dia següent explicà que havia arribat a la porteria, plena de dubtes sobre si pujaria o no. Finalment decidí recular i tornar-se'n a casa seva, i en fer-ho, li passaren immediatament les ganes d'orinar, cosa que la determinà a venir a l'anàlisi. Aleshores el desig d'orinar es presentà novament. Finalment se n'anà a casa seva, amb la qual cosa la necessitat d'orinar desaparegué definitivament. Segons es pogué comprendre, en allunyar-se posava en l'analista els sentiments de dependència i el malestar de l'espera —mitjançant la identificació projectiva— amb la qual cosa aconseguia un alleujament, mentre que en acostar-se se sentia dependent i necessitada, cosa que era mal tolerada per les seves parts omnipotents, i ho havia d'evacuar tot seguit.

Un somni de poc abans d'unes vacances de Pasqua posà de manifest els seus aspectes àvids. El somni es vinculava alhora a impulsos homosexuals: «Veia dos llums de peu que es transformaven en el cos de les dues companyes del Grup Escolar més amigues i finalment en dos llibres, que agafava. Tot això li proporcionava una forta excitació sexual, que desembocà en un orgasme intens, àdhuc dolorós.» En la interpretació se li assenyalà el seu desig d'apoderar-se de la capacitat de l'analista d'il·luminar el seu interior, de comprendre-la i de nodrir-la (les dues amigues mestres simbolitzarien el dos pits) i com se servia de les seves lectures de psicoanàlisi per a aconseguir-ho, cosa que li provocava molta excitació i sentiments de triomf.

Va acceptar la interpretació, afegint que precisament s'havia adormit tenint damunt del llit dos llibres de Karen Horney (la seva autora predilecta), un dels quals era sobre l'autoanàlisi, llibres que volia reservar per a les properes vacances.

Els accentuats trets narcisistes havien significat una trava constant, que impedia que la malaltia adquirís un «insight» més ampli d'ella mateixa, i dificultava els processos d'introjecció. Les interpretacions moltes vegades no eren escoltades, i en cas de ser-ho, a vegades, al cap d'un cert temps no eren atribuïdes a l'analista, sinó considerades descobriments seus. La molestava haver de rebre ajuda i ho evitava mitjançant un impuls actiu d'apropiació per tal d'eludir la dependència. Per aquest motiu solia comprar i llegir llibres de psicoanàlisi amb gran afecció, sobretot els caps de setmana i les vacances, ja que no podia tolerar sentir-se necessitada i haver d'esperar.

La severitat del seu super-jo condicionava una actitud molt complidora, exacta i meticulosa, però que ella mateixa comentà un dia dient que substituïa l'amor per l'obligació. En la transferència s'identificava amb un metge-mare que cobra i ajuda únicament per deure, i sobretot al començament, sentia que el tracte amb l'analista era molt comercial, sense interès personal, cosa de la qual en part es dolia i en part considerava com la més perfecta. Deia que li agradaria viure en algun hotel, on les relacions són distants i corteses; només amb una minyona que li arreglés i netegés les coses. En l'anàlisi, al començament, protestava de les interpretacions de transferència, que l'analista es referís a l'«aquí i l'ara», i mani-

festava que sentia molt pobra la seva relació amb ell, completament indiferent, com si busqués una mare-minyona que només la netegés del seus impulsos d'embrutar-lo.

Relatarem un fragment de sessió que il·lustra i inclou bastants dels punts assenyalats.

Poc després que el seu analista canviés de despatx, A. B. *somnià* que es canviava de casa i que ho explicava durant la sessió, i aleshores sentí que podia decidir la ubicació del domicili; segons on digués que havia anat a residir, es trobaria vivint en aquell lloc. Aleshores, i per tal d'impressionar, comunicà que havia anat a viure a l'edifici de la Pedrera (d'en Gaudí). Immediatament després d'haver explicat el somni, afegí que malgrat la magnificència de la Pedrera, no considerava que li convingués per a viure-hi, perquè devia tenir molt mala il·luminació; si l'elegí fou per a enlluernar. A continuació explicà que el dia anterior s'havia emportat una neboda seva, de quatre anys, la seva favorita, a casa seva. Li donà tot el que volia i li deixà un despertador que la nena li havia demanat, sense que li importés que el pogués llençar a terra i malmetre'l, com en efecte succeí. Després d'una pausa, es queixà que l'analista el dia abans no li havia interpretat una fantasia que li havia comunicat, i que consistia en el fet que volia pensar en ell i no podia, perquè se li interposava la imatge d'una pedra. Després manifestà que pensava restar en silenci, per manca de temps, ja que la sessió es devia estar acabant i no volia ser interrompuda si parlava.

En aquestes seqüències podem observar un conjunt d'elements. La rivalitat i l'enveja envers l'analista —l'havia criticat durament pel canvi de despatx acusant-lo de voler presumir amb coses superficials—. També es mostren els seus aspectes omnipotents, de com podia instal·lar-se en la identitat-edifici que desitgés, d'una manera màgica, i el seu anhel per a presentar-se amb una gran façana, una aparença externa que impressionés, encara que fos a costa de sacrificar un major contacte intern —la mala il·luminació—, anul·lant la capacitat d'«insight» de l'analista —enlluernant-lo—. Es veu també la dificultat de relacionar-se amb ell quan, per mitjà de la identificació projectiva, li atribuï una aparença idèntica, de pedra, sense món intern i amb una vida emocional petrificada. A causa de la seva dificultat per a suportar frustracions i adaptar-se a la realitat i a les limitacions temporals —el silenci del final de la sessió— s'identificà amb la neboda, dipositaria dels seus aspectes omnipotents, i la incità a un control maniac del temps —el despertador—.

A poc a poc, i gràcies a la labor analítica, es pogueren anar rescatant les parts infantils i dependents del self. Així, en començar el quart any d'anàlisi, portà el *somni* següent: «Havia de fer-se el passaport i reflexionava quines fotografies havia d'elegir de dues sèries que tenia. A l'últim n'escollí unes que ja li havien servit per al carnet d'identitat. Quan tingué el passaport, constatà que posava "Nacionalitat alemanya, de Munic". La preocupava que malgrat que les fotos eren iguals, hi hagués una discrepància quant a la nacionalitat, ja que en el carnet d'identitat constava com a espanyola. El passaport tenia molts fulls de paper i impresos, alguns dels quals havia d'omplir ella.»

Associà Munic amb una nena alumna seva, que havia nascut allí. Els pares eren treballadors espanyols emigrats a Alemanya. De petita la portaren a Barcelona, a casa dels avis. Era una nena nerviosa i que s'enyorava. Un dia aquesta

na manifestà que no tenia ganes de treballar, perquè els treballadors anaven a Alemanya i hi deixaven els fills.

Els aspectes infantils i necessitats encara no eren gaire reconeguts com a propis, car els atorgava una nacionalitat estrangera. D'altra banda, la presència de l'objecte extern esdevenia peremptòria —feia poc que havia tingut la fantasia (probablement connectada amb el seu malmetre el despertador) que l'analista es pogués adormir i que la sessió s'allargués hores i hores—, a causa de la manca d'introjeccions que permetessin la construcció d'un bon objecte intern contenidor. L'elaboració d'aquesta situació fou bàsica per a posar en marxa una sana dependència i estructurar, a través de les identificacions introjectives, una identitat més autèntica.

RESUM

La identitat s'origina a través de les relacions primerenques d'objecte i mitjançant la identificació projectiva i la identificació introjectiva, però tan sols quan existeix un predomini d'aquesta última es produeix una identificació amb l'objecte primari i s'aconsegueix una autèntica identitat. Per límits de la identitat s'han d'entendre dos aspectes diferents d'aquesta. D'una banda, allò que la perfila, que li dona unes fronteres contenedores i aptes per atorgar-li una especificitat pròpia. De l'altra, els límits de la identitat inclouen aquelles situacions en què la identitat entra en una crisi que la condueix o bé a un major desenvolupament, o bé a una deterioració i pèrdua de la seva específica realitat.

Per tal que la identitat sigui permeable, dinàmica, i amb possibilitats de creixement i evolució, cal que el que l'infant internalitzi no siguin continguts concrets i idees objectivades, sinó funcions i símbols sota l'influx dels impulsos libidinals. Aquest és el procés que mena a una identitat oberta i sensible als esdeveniments, a la vegada que fidel a ella mateixa, enfront de les pressions socials contràries al desplegament dels valors i objectius joicament assumits.

RESUMEN

La identidad se origina a través de las relaciones tempranas de objeto y mediante la identificación proyectiva y la identificación introyectiva, pero sólo cuando la que predomina es esta última, se produce una verdadera identificación con el objeto primario y la consecución de una auténtica identidad. El concepto de límites de la identidad abarca dos aspectos distintos. Por un lado, aquello que le da un perfil propio y unas fronteras que la contienen y le otorgan su específica peculiaridad. Por otro, los límites de la identidad incluyen aquellas situaciones en las que la identidad sufre una crisis que la conduce o bien a un mayor desarrollo, o bien a un progresivo deterioro y pérdida de su verdadera realidad.

Es indispensable, para que la identidad sea permeable, dinámica y con posibilidades de crecimiento y evolución, que lo que el niño internalice no sean contenidos concretos e ideas objetivadas, sino funciones y símbolos bajo el influjo de los impulsos libidinales. Éste es el proceso que lleva a una identidad abierta y sensible a los acontecimientos externos, a la vez que fiel a sí misma en frente de las presiones sociales contrarias al despliegue de los valores y objetivos yoicamente asumidos.

SUMMARY

Identity has its origin in the early relationship of the object. A genuine identity is possible only through an identification with the primary object. This takes place as a result of the fluctuation of projective and introjective identification, but only when the latter is predominant.

Concerning the limits of identity one has to consider two different aspects. On the one hand that render a proper specificity to it. On the other hand the limits of identity include those situations in which the identity is affected by a crisis that either leads to a greater development or else to a deterioration and loss of its specific reality.

So as to achieve a permeable identity, dynamic and with possibilities of growth and evolution, it is necessary that what the child internalizes does not consist of concrete meanings and objectivized ideas, but of functions and symbols under the influx of libidinal impulses. This process brings about an open identity, sensitive to developments at the same time as being loyal to itself when confronted with social pressures contrary to the variety of values and aims assumed by the ego.

BIBLIOGRAFIA

- Bion, W. R. (1972). *Volviendo a pensar*. Hormé. Buenos Aires.
Erikson, E. H. (1972). *Identidad, Juventud y Crisis*. Paidós. Buenos Aires.
Freud, S. (1921). *Group psychology and the analysis of the ego*. S.E. Tom XVIII.
Lichtenstein, H. (1977). *The dilemma of human identity*. Jason Aronson. New York.
Torras de Beà, E. (1980). *Le conflit oedipien*. Presses Universitaires de France. Paris. (40ème Congrès des Psychanalystes de Langue Française, 1980).